

ZOFIA STASZCZAK

Poznań

NA MARGINESIE REALIZACJI SŁOWNIKA ETNOLOGICZNEGO

Podejmując koncepcję opracowania słownika etnologicznego staje się wobec wielu możliwości. Wstępną czynnością musi być ustalenie charakteru słownika poprzez wybór jednej z tych możliwości. Pierwszą czynnością natomiast jest ustalenie, czy ma on mieć charakter bardziej encyklopedyczny, czy bardziej terminologiczny. Encyklopedia czy słownik encyklopedyczny z danej dyscypliny, w tym wypadku etnologii, oprócz terminów naukowych obejmować musi co najmniej informacje o konkretnych zjawiskach z punktu widzenia etnologii (o grupach etnicznych, dziedzinach i wytworach kultury i instytucjach kulturalnych), biogramy (możliwe są te oddzielne słowniki biograficzne) oraz informacje o najważniejszych instytucjach i wydawnictwach etnologicznych. Musi też być zaopatrzony w mapy, ilustracje, a nawet diagramy i zestawienia statystyczne. Jeżeli taka encyklopedia lub słownik encyklopedyczny nastawiony jest głównie na przedmiotową charakterystykę kultur, to przyjmuje się zwykle etnogeograficzny układ haseł, który może być nawet doprowadzony do absurdu¹. Takie ujęcie może się odnosić do całego świata², albo do jednego kraju³, a nawet do jednej dziedziny kultury ludowej⁴. Im bardziej jest zawężony zakres takiego słownika encyklopedycznego, tym bardziej rezygnuje on z ujęcia, a nawet uwzględnienia etnologicznej terminologii naukowej. Natomiast słowniki terminologiczne koncentrują się zwykle na terminologii etnologicznej, nie zawsze uwzględniając nawet biogramy. Mogą to być leksykony, w których zestawia się elementarne definicje terminów etnologicznych funkcjonujących u różnych

¹ por. *Völkerkunde*, red. H. Tischner, Frankfurt a.M. 1959, Das Fischer Lexikon, gdzie układ alfabetyczny obejmuje tylko części świata.

² np. W. Hirschberg, *Wörterbuch der Völkerkunde*, Stuttgart 1965; *Encyclopedia of anthropology*, red. D. E. Hunter, P. Whitten, New York 1976 i in.

³ np. *Magyar néprajzi lexikon*, red. Ortutay G., t. 1, Budapest 1977; *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*, red. O. U. Erich, R. Beitzl, Leipzig 1936 i in.

⁴ por. V. Frölec/J. Vařeka. *Lidová architektura. Encyklopedie*, Praha 1983.

autorów, bez większej refleksji nad ich wzajemną relacją, konkurencyjnością, czy wzajemnym podporządkowaniem⁵. Może to być także zestaw mniejszej lub większej liczby studiów dobranych z troską o to, by ich zakres był możliwie rozłączny i wyczerpujący⁶. To dążenie do ustrukturyzowania treści słownika nie może jednak iść za daleko, gdyż powstać może jedna tylko systematyzacja stanowiąca zwarty zarys podręcznikowy bez podziału na hasła⁷.

Tradycje leksykografii etnologicznej i etnograficznej w Polsce są dość dawne, ale były to głównie opracowania dotyczące etnografii Polski⁸. W opracowanym w Instytucie Etnologii UAM w Poznaniu *Słowniku Etnologicznym*⁹ starano się zrealizować obecnie koncepcję słownika terminologicznego, nie będącego jednak tylko leksykonem lub tezaurem. Prace rozpoczęto od ustalenia listy haseł. W tym celu dokonano kwerendy w istniejących słownikach etnologicznych oraz dyscyplin pokrewnych¹⁰, wypisując hasła i analizując ich wzajemną relację i ewentualne podporządkowanie. W tym celu trzeba było się też zdecydować, czy ma to być słownik podporządkowany konsekwentnie jednej teorii¹¹, czy ujęcie bardziej pluralistyczne. Od zajęcia jakiegokolwiek stanowiska wobec zestawionych haseł można się było uchylić tylko w wypadku przyjęcia koncepcji leksykonu, tezaursu. Konsekwentne a rzetelne podporządkowanie się jednej koncepcji wymaga natomiast ogromnego wysiłku teoretycznego, który wiąże się bardziej z napisaniem całościowego podręcznika, zwykle jednego autora. W naszym słowniku jako pracy zbiorowej przyjęto więc zasadę pośrednią. Starano się mianowicie przyjmować takie ujęcie, przynajmniej definicyjne, by nie było ono sprzeczne z żadną z rozmaitych koncepcji dotyczących danego pojęcia; koncepcje te należało tylko usy-

⁵ *International Dictionary of European Ethnology*: t. 1, Å. Hultkrantz, General Ethnological Concepts, Copenhagen 1960, który jest w zasadzie tezaurem.

⁶ F. Laplatine, *Les 50 mots-clés de l'anthropologie*, Toulouse 1974.

⁷ M. Mauss, *Manuel d'ethnographie*, Paris 1967.

⁸ por. A. Schneider, *Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym, hydrograficznym, etnograficznym*, t. 1-2, Lwów 1868-1874 (ukazały się tylko dwa tomy); Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 1-4, Warszawa 1900-1903; tenże, *Słownik rzeczy starożytnych*, Kraków 1896; A. Brückner, *Encyklopedia staropolska*, t. 1-2, Warszawa 1939.

⁹ *Słownik Etnologiczny. Terminy ogólne*, pod redakcją naukową Zofii Staszczak (zastępca redaktora naukowego Danuta Penkala-Gawęcka; sekretarz redakcji Irena Kabat), oddany do druku w PWN Oddział w Poznaniu w 1985 r. (ok. 50 a/w).

¹⁰ Z. Staszczak, *O powojennej leksykografii etnograficznej*, „Lud” t. 58: 1974, s. 131-148.

¹¹ por. A. I. Perszic, *Socjalno-ekonomiczskaja terminologija w poniatijnom apparacie etnografii*, „Sowietskaja Etnografija” 1983. nr 5. s. 59-69, i dalsze głosy dyskusyjne tamże.

stematyzować i przedstawić jako możliwe warianty, a ewentualne rozmieszczenie akcentów pozostawiono inicjatywie autorów.

W ten sposób doszło do uwzględnienia jako terminów hasłowych: 1. dyscyplin i lepiej ugruntowanych w tradycji naukowej subdyscyplin etnologicznych, 2. podstawowych kierunków, szkół i metod etnologicznych, 3. terminów etnologicznych stanowiących określenie ogólnych zjawisk i procesów kulturowych oraz etnicznych. Hasła pierwszego i drugiego rodzaju nie budzą przeważnie większych wątpliwości, zarówno co do samego faktu ich uwzględnienia, jak i co do sposobu ich ujęcia, które z natury rzeczy może być po prostu referujące. Jednak i w tym zakresie zdarzają się wyjątki. Często zachodzi np. wątpliwość, czy zgodnie z tradycją określać subdyscypliny raz jako antropologię, a raz jako etnologię czy etnografię, czy też przyjąć nazewnictwo ujednolicone. W naszym słowniku przyjęto jednak ujednoliconą terminologię subdyscyplin związaną z terminem „antropologia” zgodnie z przyjętą nomenklaturą w krajach, w których się one rozwinęły i ugruntowały. Preferencje europejskiego i polskiego terminu „etnologia” zaznaczono zaś przez sam fakt, że wszystkie wywodzące się z różnych tradycji terminy uwzględnione zostały w słowniku pojęć etnologicznych. Z kolei przykładem niejednoznaczności drugiego typu może być metoda porównawcza mająca niejednorodną i interdyscyplinarną tradycję, a silnie związaną z etnologią. Najwięcej jednak problemów nasuwały hasła trzeciego rodzaju. Przyjęto, że mają to być określenia zjawisk i procesów szczególnie istotnych dla etnologii, a więc pochodzących także z pogranicza dyscyplin naukowych. Etnologiczna specyfika słownika uwidoczniła została szczególnym uwzględnieniem zagadnień związanych ze społeczeństwami „prostymi” (tzw. „pierwotnymi”). Wiąże się to z dość szerokim uwzględnieniem hasel dotyczących systemów krewniaczych. Wiele jest hasel z pogranicza etnologii i socjologii opracowanych nawet przez socjologów. Specyfikę etnologiczną starano się podkreślić przez dodanie do wyrażen hasłowych przymiotników kulturowy lub etniczny (np. stereotyp etniczny). W *Słowniku Etnologicznym* ograniczony został wybór hasel z pogranicza etnologii z religioznawstwem i folklorystyką, tak ze względu na nieostrość tych pograniczy, jak i z uwagi na istnienie wyspecjalizowanych polskich słowników¹². Ta grupa hasel mogłaby być znacznie rozszerzona przez uwzględnienie wielu hasel przedmiotowych mówiących o różnych zjawiskach kultury. Nie chciano jednak wprowadzać hasel tego typu i dlatego przyjęto zasadę, że wyrażeniem hasłowym nawet bez przymiotnika „kulturowy” czy „etniczny”, może być tylko taki termin, który jest

¹² por. *Słownik folkloru polskiego*, red. J. Krzyżanowski, Warszawa 1965; *Mały słownik religioznawczy*, red. Z. Poniatowski, Warszawa 1969.

na tyle ogólny, że określa całą instytucję lub proces kulturowy i jest bardziej terminem teoretycznym, niż prostym określeniem jakiejś kategorii wytworów.

Lista haseł *Słownika Etnologicznego* została zaprojektowana i opracowana z inicjatywy czteroosobowego zespołu pracowników naukowych Instytutu Etnologii UAM w Poznaniu¹³ i opracowana na podstawie sporządzonych przez ten zespół kartotek porządkujących. W końcowej fazie lista w formie zestawienia zbiorczego zawierała dla każdego hasła: 1. wyrażenie hasłowe (np. asymilacja kulturowa i in.); 2. jego odpowiedniki obcojęzyczne (w języku angielskim, francuskim, niemieckim i rosyjskim); 3. hasła odnośnikowe (synonimy, odpowiedniki, antonimy albo pojęcia cząstkowe); 4. odesłania do innych haseł (umieszczone pod tekstem haseł głównych); 5. określenie kategorii hasła (np. hasła szczegółowe, problemowe, odnośnikowe).

Ustalenie haseł odnośnikowych (tzw. „czystych” odsyłaczy) służyło nawiązaniu korespondencji między hasłami, odesłaniu do jednego hasła mniej lub bardziej wyraźnych i mniej lub bardziej świadomych synonimów. Służyło ono ponadto w ustaleniu hierarchii, aby hasła były na możliwie zbliżonym szczeblu uogólnienia. Hasła odnośnikowe pozwalały także w miarę możliwości omawiać dany problem całościowo. Natomiast odesłania do innego hasła tekstowego miały być wskazaniem korespondencji między zagadnieniami względnie autonomicznymi i mniej więcej na tym szczeblu uogólnienia. Dodać można, że hierarchizacja zagadnień w obrębie tych właśnie haseł odsyłaczowych nie mogła być pełna, gdyż pełna konsekwencja w tym zakresie doprowadziłaby, jak wspomniano, do systematycznego zarysu podręcznikowego w rodzaju M. Mausa¹⁴. Określenie w liście haseł kategorii hasła było tylko wstępną propozycją i ostatecznie ustalone zostało dopiero w toku prac autorskich. W związku z terminologicznym, a nie przedmiotowym profilem słownika, ilość haseł szczegółowych uległa redukcji do stosunkowo niewielkiej liczby takich terminów, jak np. artefakt, diaspora, amalgamacja i in.

Zaprojektowana lista haseł uwzględniała łącznie 467 terminów, w tym haseł szczegółowych 261, haseł problemowych 74, i odnośnikowych 131. W praktyce jednak objaśniono ogółem 243 terminy ogólne; w ramach tych haseł objaśniono też 176 innych terminów ujętych w postaci haseł odnośnikowych. W ten sposób lista haseł ogólnie została zrealizowana w 89,7⁰/₀, a w odniesieniu do haseł tekstowych w 72,5⁰/₀, zaś hasła odnośnikowe zostały wzbogacone o 34⁰/₀. Czyli można powiedzieć, że ze

¹³ Członkami zespołu były: Elżbieta Goździak, Irena Kabat, Danuta Penkala-Gawęcka, Zofia Staszczak.

¹⁴ M. Mauss, op. cit.,

wszystkich zaprojektowanych haseł zrezygnowano tylko z ok. 10%. Częściej natomiast, jak już wspomniano, dokonywano w toku prac autorskich dalszej syntetyzacji haseł, w wyniku której ilość haseł tekstowych (problemowych i szczegółowych) zmniejszyła się o 27%, a haseł odnośnikowych wzrosła aż o 34%. Większość haseł szczegółowych ulegała takiemu rozbudowaniu, że można je zaliczyć do problemowych.

Reguły konstrukcyjne haseł, sugerowane zwykle przez redakcję, dążą do nadania hasłom możliwie jednolitej formy. W *Słowniku Etnologicznym* każde hasło tekstowe składa się z: wyrażenia hasłowego, ewentualnie jego synonimów, odpowiedników obcojęzycznych (w czterech językach), definicji wyjściowej, tekstu hasła, haseł odsyłaczowych i podstawowej literatury przedmiotu.

Definicja wyrażenia hasłowego może być wybranym cytatem lub prądefinicją, a może być definicją autorską zmierzającą, jak wiadomo, do ujęcia tak szerokiego, by obejmowały całą gamę poglądów i punktów widzenia. Tekst daje zwykle wstępne zarysowanie zagadnienia i systematykę poglądów oraz krótką analizę pojęcia z zarysowaniem różnych wariantów teoretycznych i z odesłaniem do innych haseł. Literatura cytowana w tekście hasła, a nie uwidoczniona w wykazie bibliograficznym do tego hasła, jest cytowana w zbiorczym wykazie bibliografii na końcu słownika, gdzie znajduje się również wykaz skrótów czasopism, wydawnictw zbiorowych i in. Oprócz odesłań (w formie strzałki) do innych haseł w tekście hasła, mamy na końcu hasła odesłanie do kilku innych haseł, których problematyka jest dla tego hasła szczególnie komplementarna. Także zestawienie najważniejszej literatury dla danego hasła obejmuje tylko te pozycje, które w szczególnie sposób omawiają wyrażenie hasłowe.

Redakcja wymagała od autorów¹⁵ tylko tego, aby najważniejsze problemy i nurty związane z danym hasłem nie zostały pominięte. Autorzy

¹⁵ W *Słowniku Etnologicznym* autorami haseł był 28-osobowy zespół pracowników naukowych: Instytutu Etnologii UAM w Poznaniu (J. Bednarski, A. Brenez, M. Buchowski, J. Burszta, W. Burszta, M. Gawęcki, E. Goździak, Z. Jasiewicz, I. Kabat, B. Linette, D. Penkala-Gawęcka, Z. Staszczak, R. Verbrich, B. Walendowska); Pracowni Etnografii IHKM-PAN w Poznaniu (M. Posern-Zielińska, A. Posern-Zieliński); Zakładu Etnografii IHKM-PAN w Warszawie (Si. Szynkiewicz, R. Tomiński); Katedry Etnologii i Antropologii Kulturowej UW w Warszawie (Z. Sokółwicz); Katedry Etnografii Słowian UJ w Krakowie (Zb. Biały); Instytutu Socjologii UAM w Poznaniu (K. Kwaśniewski, M. Ziółkowski); Instytutu Socjologii UJ w Krakowie (A. K. Paluch); Instytutu Kulturoznawstwa UAM w Poznaniu (J. Grad, Z. Gierszewski); Instytut Filozofii UAM w Poznaniu (A. Pałubicka); Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu (J. Hajduk-Nijakowska); Muzeum Narodowego w Szczecinie (J. Lapott).

mieli jednak swobodę nie tylko, jak już zaznaczono, w rozmieszczeniu akcentów związanych z wyeksponowaniem tych czy innych koncepcji, ale i w przyjęciu autorskiej systematyki zagadnień i poglądów oraz szczebla uogólnienia takiej systematyki, a nawet przyjęcia zasady wykładu chronologicznego, wyliczenia informacyjnego. Wszystkie te konwencje znalazły wyraz w opracowanych hasłach.

Słownik ogólnych terminów funkcjonujących w danej dyscyplinie naukowej jest oczywiście tylko odbiciem stanu wiedzy na danym etapie, a przy pewnej inflacji publikacji w skali światowej także stanu upowszechnienia podstawowej literatury. Etnologiczne doświadczenia w tym zakresie skłaniają jednak do wniosku, że chociaż jest to wysiłek o przejściowym tylko znaczeniu, warto go jednak podejmować. Można się bowiem dowiedzieć w ten sposób o stanie dyscypliny więcej, niż na podstawie opracowania monograficznych studiów, a nawet podręczników, i z pewnością więcej, niż na podstawie dyskusji o tożsamości i kryzysie danej dyscypliny. Można też lepiej zdać sobie sprawę z tego, co stanowi przedmiot teoretycznej kontrowersji, a co jest wspólnym mianownikiem danej dyscypliny, oraz które pojęcia wymagają opcji metodologicznych, a które ich nie wymagają. Prace takie stwarzają też okazję do tego by stwierdzić, w jakim stopniu dociekania definicyjne pozostają w nauce aktualne (przy niezbędnej staranności o uniknięcie jałowego formalizmu).

Zofia Staszczak

REALIZATION OF THE ETHNOLOGICAL DICTIONARY

(summary)

The paper describes the conceptualization of the Ethnological Dictionary (in print) as a work including: general ethnological terms, directions, methods and subdisciplines. As a background author presents a systematics of lexical monographs with regard to the scope (including the whole or part of folk culture — concerning the world, country or region) and approach (theoretical terms or subject headings; systematized theoretical terms or an inventory of terminology in lexicons or thesauruses; only substantial headings or also biographical and organizing ones). Then the accepted concept is introduced with regard to the way of documenting and cross-reference of headings in manner typical to a special dictionary which includes substantially chosen headings and not to an encyclopedia embracing all possible terms.